

ROGER MOORHOUSE

FIRST TO FIGHT
The Polish War 1939*(Vintage Publishing, London, 2019. 368 o. ISBN 978-1847924605)*

Habár az 1939-es lengyel–német összecsapás a második világháború első felvonását jelenti, a nagy világgégés periferikus epizódjaként a résztvevő felek országain kívül alig tarthat számot az érdeklődésre. Roger Moorhouse, a varsói College of Europe oktatója számos Harmadik Birodalom történetével foglalkozó mű szerzőjeként ezt a hiányos-ságot igyekszik pótolni. Moorhouse a modern német és lengyel történelem szakértője, kötetének célja, hogy a lengyel kutatás újabb eredményeit a nemzetközi olvasóközön-séggel is megismertesse. A '39-es háború a rendszerváltásig Lengyelországon belül is elhanyagolt témának számított, mivel a kommunista hatalomnak nem állt érdekében az emlékezés. Az azóta eltelt időben azonban a lengyel történetírás részletes kutatás tárgyává tette a háború történetét.

A kötet ismerteti a háborút megelőző diplomáciai eseményeket, ezen belül a brit szerző leginkább a brit Külügyi Hivatal (Foreign Office) és az angol politikai elit szerepének bemutatására vállalkozik, majd a lengyel és német forrásokat, valamint az új lengyel kutatási eredményeket felhasználva egy világnyelven eddig még nem olvasható, a lengyel oldalt középpontba állító narratívát alkot az 1939-es eseményekről.

Az összecsapás előtörténetével kapcsolatban Moorhouse leszögezi, hogy a lengyel vezetés tisztában volt egy szomszédos nagyhatalom ellen külső segítség nélkül vívott háború kilátástalanságával, ezért annak vállalását csak koalíciós formában tartotta elképzelhetőnek. A két háború közötti lengyel külpolitikát ennek következtében a szövetségesek keresése határozta meg. A kínálózó alkalom Csehország német megszállásával jött el, a müncheni egyezmény felrúgása után a lengyel szándékok egybeestek a németellenes ellensúlyt kereső brit és francia diplomácia törekvéseivel. A tárgyalásokat viszont beárnyékolta, hogy a felek kölcsönösen rosszul mérték fel újdonsült szövetségeik igényeit, Moorhouse meglátása szerint leginkább saját vágyaikat vetítették rá a másik félre. A lengyelek úgy érezték, hogy megszerezték a háború megvívásához szükséges biztosítékokat, a nyugati szövetségesek viszont nem ehhez, hanem csupán a németek elrettentéséhez kerestek partnereket. Az 1939 májusában zajló tárgyalások eredménye a Tadeusz Kasprzycki lengyel honvédelmi miniszter és Maurice Gamelin francia vezérkari főnök közötti egyezmény megkötése volt. Ennek értelmében a franciáknak a mozgósítást követő 3. naptól diverzáns támadásokkal, a 15. naptól pedig nagyszabású offenzívával kellett volna segíteniük a lengyeleket.

Edward Śmigły-Rydz, a lengyel hadsereg főparancsnoka a hadműveleti tervezés során ezzel az előre egyeztetett offenzívával számolt, a német hadüzenetet követően

a párizsi katonai attasénak is olyan utasítást adott, hogy sürgesse a franciáknál a támadás megkezdését. Gamelin valójában egyáltalán nem akart támadni, kormányától még a németeknek küldendő ultimátum elhalasztását is kérte. Az angol politikusok a háború kitörése előtt is azon a véleményen voltak, hogy nem tudnak időben fegyveres segítséget nyújtani a lengyeleknek. A lengyel felet a közvetítésben bízó szövetségeseinek vonakodása már az ellenségeskedés megkezdése előtt hátrányosan érintette, mivel azok kérésére csak megkésve, augusztus 29-én kezdték meg saját csapataik mozgósítását.

Moorhouse rámutat arra, hogy a lengyel várakozások az angol–francia beavatkozással kapcsolatban valójában teljesen illuzórikusak voltak. Ez nem csak a lakosság tájékozatlan részére volt igaz, a katonai és politikai elit széles körei is bíztak a nyugati szövetségesek segítségében. Ugyanakkor a brit és francia beavatkozásba vetett hit ahhoz vezetett, hogy a jellemzően apatikus német közvéleménnyel szemben Lengyelország eltökélten fogadta a háborút. A Moorhouse által felhasznált naplók és visszaemlékezések mind egy végletekig elszánt ország képét mutatják. A források megegyeznek abban, hogy a háború előestéjén a hadsereg morálja kitűnő volt, a médiának köszönhetően pedig az általános optimizmus a lakosság nagy részére is átragadt. A lengyel közvélemény nem visszavonulásra, hanem a határ védelmére és a német agresszor visszaverésére számított.

A realitásokat viszont meghatározta, hogy a lengyel honvédelmi költségvetés a németnek csupán töredéke volt, a technikai eszközök számát és minőségét tekintve is szakadék tátongott a két fél között. A tisztkar nagy része nem rendelkezett első világháborús tapasztalatokkal, emiatt a lengyel doktrína a lehetőségekhez képest is elhanyagolta az alakulatok gépesítését. A hadsereg 1938-ig a Szovjetunió elleni háborúra készült, a hiányos infrastruktúrával rendelkező keleti területeken pedig a lovasság alkalmazását preferálta. A rendelkezésre álló kevés harckocsit a francia doktrína mintájára közvetlen gyalogsági támogatásra kívánták felhasználni. A vezérkar tisztában volt a nyugati határ hátrányos földrajzi adottságaival, ugyanakkor politikai okokból – Lengyelországnak jeleznie kellett szövetségesei felé, hogy hajlandó fegyveres ellenállást tanúsítani – mégis annak védelme mellett döntött. A háború előtt kidolgozott tervek szerint az ellenséggel már a határon meg kellett ütközni, majd harcolva visszavonulni a Visztula-vonalára, időt nyerve az ország teljes mozgósításához.

Moorhouse hangsúlyozza, hogy a lengyelek nyelvi elszigeteltsége és a kommunista hatalom által teremtett emlékezetlyuk következtében a mai napig számos tévhit él az 1939-es háborúról. Ezek közül a legismertebbek valószínűleg a gleiwitzi incidenshez kötődnek. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a gleiwitzi rádióadót nem rohamozták meg lengyel egyenruhába öltöztetett német katonák. A németek nem egy, hanem 14 különféle lengyel támadásra hivatkozva indítottak háborút – a német vezetés több olyan provokációt is szervezett, amelyek célja Lengyelország agresszorként való beállítása volt – az első napokra jellemző zavarban azonban a különböző incidensek összemosódtak. A lengyel egyenruhát viselő németek rajtaütésére a hochlindeni

vámház ellen került sor, itt a provokátorok hat meggyilkolt politikai fogoly lengyel egyenruhába öltöztetett holttestét is hátrahagyták. A gleiwitzi adót egy nemlétező németországi lengyel ellenállócsoport nevében foglalták el, a rajtaütők így nem is viseltek egyenruhát, és az incidens csak egyetlen halálos áldozatot követelt.

Szintén tévesen terjedt el, hogy a lengyel légierő nagy része már a háború első napján a földön megsemmisült. Valójában a harcok kitörése előtt a lengyelek sikeresen áttelepültek, a békeidős reptereken a német támadás kiképzőgépeket és elavult típusokat talált. A lengyel vadászok a levegőben szálltak szembe a német kötelékekkel, és az első nap végén jelentős létszámhátrányuk ellenére is pozitív győzelem-veszteség arányt könyvelhettek el. A légierő a harcok harmadik napján is képes volt 330 bevetést végrehajtani, a légítámogatást biztosító bombázók is jellemzően elérték az előrenyomuló német csapatokat. Az események később ismertté vált változatát a Luftwaffe téves helyzetértékelését visszhangozó német propaganda terjesztette el. Hasonló módon a német propaganda termékei voltak a harcok elleni lengyel lovasrohamokról szóló történetek is. Ezek alapját a Krojanty mellett még szeptember 1-jén végrehajtott kivont szablys roham szolgáltatta. A roham a német gyalogság ellen irányult és eleinte sikert ért el, lehetővé téve, hogy a szorongatott lengyel gyalogság visszavonuljon. Ezt követően azonban a helyszínrre érkező német páncélosok ellentámadása szétszórta a lengyeleket. A roham ennek ellenére mély benyomást tett a közelben tartózkodó német csapatokra, akik ezután reális veszélyként számoltak a lengyel lovasság fenyegetésével. A történetet a következő hetekben a német állami propagandaszolgálat viszont már a lengyelek elmaradottságának bemutatására használta fel és tette ezzel az immár eltorzított változatot világhírűvé.

A lengyelek valójában a tervekkel megegyező módon már a határövezetben kemény ellenállást tanúsítottak, és képesek voltak a frontális gyalogsági támadásokat visszaverni, jól kiépített védőállásokban, kompetens vezetés mellett pedig nemegyszer a német páncélosok előrenyomulását is megállították. Például a német 4. páncélosadosztály Mokra melletti áttörési kísérlete a jelentős létszámfölény ellenére is komoly veszteségekkel járt, a hadosztály csak az után volt képes előrehaladni, hogy a védők a lőszerhiány és a fenyegető átkarolás miatt visszavonultak. Egyes esetekben az áttöréssel sikertelenül próbálkozó német alakulatok körében még pánik is kialakult. Ugyanakkor a megkésített mozgósítás következményekét a lengyel hadsereg az offenzíva megindulásáig nem volt képes teljes erővel felvonulni a határra. Ez és az előnytelen fölrajzi helyzet azzal járt, hogy még a támadás főirányában sem állt rendelkezésre elegendő erő összefüggő védelem kialakításához. A németek a kínálkozó réseken keresztül a kemény ellenállást tanúsító alakulatokat képesek voltak megkerülni és állásaik feladására kényszeríteni.

A védővonalakat a támadás lódzi főirányában már a második napon áttörték, a feladott állásokból való visszavonulás ezután gyorsan megtörte a lengyel csapatok kohézióját. Śmigły-Rydz ugyan szeptember 6-án elrendelte a visszavonulást a Visztulavonalára, de a hírközlés már a háború első napjaiban összeomlott, a felsőbb parancs-

nokság csak sodródott az eseményekkel. A lódzi hadsereg parancsnoksága a háború ötödik napjától már saját alakulataival sem tudta tartani a kapcsolatot. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a lengyel hadseregben mindent átható titoktartás következtében a pontos terveket csak Varsóban ismerték, a hadseregpapancsnokoknak a szomszédos csoportosítások feladatairól sem volt tudomásuk. A kohézió gyors felbomlását csak a poznańi hadsereg kerülte el, mivel irányában a németek nem összpontosítottak jelentős erőt. A csoportosítás a határról való rendezett visszavonulást követően szeptember 9-én egy helyi szinten sikeres ellentámadást vezetett a főcsapást végző német 8. hadsereg bal szárnya ellen. A támadás célja a Varsóra nehezedő nyomás enyhítése volt, a kezdeti sikerek után – megfutamítottak egy német hadosztályt – azonban a túlerő felőrölte a lengyeleket.

A főváros közelében elszenvedett vereség híre a civil lakosság körében pánikot váltott ki, és megindította a menekülést a román határ irányába. Varsót a németek sikeresen körbezárták, de az új típusú háborúban a frontvonal olyannyira felbomlott, hogy számos elszakadt lengyel alakulat még ezután is próbált visszajutni a városba. A németek végül egy kéthetes ostromot követően tudták elfoglalni a lengyel fővárost, a helyőrség parancsnokai a varsói polgármester ellenkezése ellenére kapituláltak. Az ellenállással Varsó nem állt egyedül, a nyugati határövezben kiépített erődrendszer körkörös védelemre alkalmas pontjain a bekerített lengyel csapatok néha több hétig kitartottak. A román határon való védekezés lehetőségébe vetett utolsó reményeket a szovjet invázió oszlatta szét. A szovjetek mindenesetre nem tudták harc nélkül megszállni a keleti területeket. Habár a térségben a határőrség mellett csak kis létszámú tartalékos alakulatok tartózkodtak, ezek lehetőségeikhez képest próbáltak ellenállni a szovjet előrenyomulásnak. Moorhouse bemutatja, hogy a német és a szovjet csapatok között nem létezett hatékony koordináció, megfigyelhető volt, hogy a háború előtt még egymást esküdt ellenségként beállító két hatalom csapatai tartanak egymástól, a két fél között esetenként összecsapásokra is sor került.

A háború jellegére rányomta a bélyegét a harcoló felek között feszülő etnikai konfliktus és a náci ideológia. A német előrenyomulást hamar követték a Wehrmacht és az SS által elkövetett változatos formájú atrocitások. A németek már a háború első napján 72 tömegkivégzést hajtottak végre, ezek száma szeptember végére 615-re nőtt, amelyek mintegy 12 000 halálos áldozatot követeltek. Többször előfordult, hogy a jelentős veszteséget szenvedő alakulatok kivégezték a foglyaikat, valamint egy-egy település orvlövészettel gyanúsított lakosait, sőt akár nőket és gyerekeket is meggyilkoltak. A fosztogatás és gyújtogatás szintén viszonylag gyakori jelenségnek számított, de találhatunk példát a civil lakosságból történő túszedezésre és a túsók meggyilkolására is. A kutatásban azóta felmerült, hogy a közkatonák viselkedése mögött egy németek által használt teljesítményfokozó, a Pervitin hatása állhatott, a Wehrmacht belső vizsgálatai leginkább a tapasztalatlanságra vezették vissza az eseményeket. Valójában a német vezetés tudatosan készült a civil lakossággal szembeni fellépésre,

a potenciális lengyel ellenállók semlegesítésével megbízott *Einsatzgruppen* első kegyetlenkedései is a lengyel hadjárathoz kötődtek.

A civilek ellen elkövetett atrocitásoknak ugyanakkor nem csak lengyelek eshettek áldozatul. Lengyelország többnemzetiségű állam volt, 4 millió ukrán, 1,5 millió fehér-orosz (belarusz), 3 millió zsidó és 800 ezer német élt az ország területén. A harcok első napjaiban a lengyel lakosság nemegyszer az árulással gyanúsított német kisebbség tagjai ellen fordult. A legnagyobb ilyen németellenes kilengésre Bydgoszczban (németül Bromberg) került sor. A településen keresztül visszavonuló lengyel csapatokra valószínűleg a helyi németek soraiból tüzet nyitottak, az ezt gyorsan követő megtorlásnak vitatott számú, de 150 főnél több német lakos esett áldozatul. Az esetet a náci propaganda a lengyel barbarizmus példájaként tárta a világ elé, az ezt követő bosszú, a városban élő lengyelek elleni etnikai tisztogatás és tömeggyilkosság már kevésbé vált ismertté. A nemzetiségi ellentétek azonban nem csak német–lengyel viszonyban mutatkoztak meg. Az ukrán és fehér-orosz többségű településeken a Vörös Hadsereg bevonuló katonáit az ünneplő helyiek virágokkal, kenyérrrel és sóval fogadták. A keleti területekről visszavonuló lengyel csapatok az ukrán falvakban támadásoknak voltak kitéve, a távozásukkal pedig megnyílt az út az ukrán lakosok által a lengyel civilek ellen elkövetett atrocitások előtt is. A kötet kritikája lehet, hogy Moorhouse szemmel láthatóan nem érti az etnikai konfliktusok logikáját, például értetlenül áll a „népi németek” lengyelelles magatartása előtt. Ennek aligha kellene megütközést keltenie, a két világháború között a lengyel politikai elit a térség országaira jellemző etnokratikus politikát folytatott, a lengyelek és az országban élő nemzetiségek viszonya a legnagyobb jóindulattal is feszültnek volt nevezhető.¹ A szerző ennek ellenére világosan bemutatja, hogy Lengyelország nem lengyel nemzetiségű állampolgárai az összeomlást felszabadulásként élték meg.

A kötet koncepcióját meghatározza Moorhouse bevallott szándéka, a leszámolás azzal a náci és bolsevik propaganda toposzait átvevő narratívával, amely nem vesz tudomást a Molotov–Ribbentrop paktumról és kiírja a lengyeleket a saját történelmükből. Mint ahogy a háborús részvételben való elsősége utaló cím, a korabeli lengyel propaganda egyik jelszava is mutatja, Moorhouse a lengyelek megtámadásának és ellenállásának történetét helyezi műve középpontjába. Ennek eredménye, hogy rengeteg mikroszintű, a lengyel katonák és civilek személyes tapasztalatait bemutató forrást emel be az elbeszélésbe, és részletesen tárgyalja a lengyelek ellen elkövetett atrocitásokat is. A kötet így váltogat a nagypolitikai események és az azokat alakító szereplők, valamint a háború közepébe sodródott hétköznapi emberek nézőpontja között. Ez kétségtelenül olvasmányossá teszi a könyvet, és az is szemmel látható, hogy Moorhouse otthonosan mozog a diplomáciatörténet területén, ugyanakkor mintha elhanyagolná a hadművelési szint bemutatását. A kötetből emellett fájóan hiányoznak a részletes

¹ *Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998. 214–219. o.*

térképek, ami a célközönség körében valószínűleg ismeretlen lengyel helynevek azonosítását akadályozza. Ez a két körülmény azzal jár, hogy az olvasó számára nehéz a hadműveletek térbeli kibontakozását követni.

A harctér történéseit taglaló részeknél a hangsúly a személyes történetekre toódik át, a szerző bevallottan nem híve a hadműveleti napló átmásolásának, ugyanakkor mégsem kapunk a John Keegan vagy Martin Middlebrook nevével fémjelezhető „háború alulnézetből” típusú leírást. A kötet háttérében felsejlő koncepció sokkal inkább az emlékezetlyuk aktuálpolitikai hatására adott reakciónak tűnik. Angol nyelvterületen a lengyelek második világháborús szerepe az elmúlt években leginkább a kollaborációval kapcsolódott össze, ami élesen ütközik a lengyel önképpel és a lengyel társadalom által átélt szenvedések emlékével. Az ország német megszállására ugyanis egy legalább 250 000 halálos áldozatot követelő háború eredményeként került sor, és a náci uralom későbbi áldozatainak száma sokszorosan múlta felül magáét a háborúét. Moorhouse a fenti beállítással szemben a lengyel nemzet küzdelmének a történetét mutatja be, ám a lengyel katonák ellenállását ismétlődően leíró részek egymásra halmozódása egy idő után a heroizálás érzését keltheti az olvasóban, mintha a szerző be akarná bizonyítani, hogy Lengyelországban háború zajlott.

Mindezzel együtt Moorhouse könyve érdekesítő olvasmány, amelynek legnagyobb erénye, hogy számos téves elképzelést eloszlatva reális képet fest az 1939-es év nagy összecsapásáról.

Lajkó Ádám

BOGNÁR ZALÁN

„MÁLENKIJ ROBOT”

A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története

(Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, Budapest, 2018. 855 o. ISBN 978-963-662-898-7)

A 2015. február 25-én útjára induló és több mint két évig tartó GULAG-GUPVI emlékévek¹ nem egy honfitársunkat ösztönözte arra, hogy az évtizedeken át elhallgatásra ítélt családi traumákat feltárja és a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseket, kézzel írt és nyomtatott dokumentumokat, fotókat, emléktárgyakat összegyűjtse, közkinccsé

¹ Magyarország Kormánya a 1009/2015. (I.20.) sz. kormányhatározattal meghirdette a *Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévét* a Kárpát-medencében élők 1944–1945-ben megkezdődött kényszermunkára hurcolásának 70. évfordulója alkalmából.